

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології, Інститут соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIA OTRESHKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

otreshkon@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-9563-692X

Мікро-макро синтез на прикладі теорій соціальних практик у соціології¹

Соціологічний мікро-макро синтез — це підхід, який прагне поєднати аналіз соціальних явищ на двох рівнях — індивідуальної дії та ширших соціальних структур і систем. Синтез, загалом, є процесом поєднання різних частин, ідей або концепцій для подальшого створення нової системи. У соціології синтез означає інтеграцію різних теорій та підходів у такий спосіб, що результатом є якісно нове знання або модель. Існує цілий набір пов'язаних із синтезом концепцій. Наприклад, консолідація парадигм — це зміцнення та вирівнювання чинних парадигм для стабілізації їх у межах наукового дискурсу. Інтеграція теорій — це підхід до поєднання теоретичних тенденцій з метою формування більш складної моделі для пояснення соціальних явищ. Конвергенція концепцій — це процес знаходження спільних точок перетину між кількома концепціями, що не обов'язково призводить до їх повного злиття. Нарешті, багатовимірний аналіз — це використання кількох теоретичних і методологічних рамок для вивчення явища. На відміну від цих концепцій, мікро-макро синтез у соціології є найглибшою формою синтезу наукових ідей, оскільки він передбачає створення нового цілого з елементів різних теорій.

Існує кілька типів мікро- та макро синтезу, що було розвинуто в сучасних соціологічних теоріях. Джордж Ритцер розробив модель мікро-макро інтеграції з чотирма рівнями аналізу (макросуб'єктивний, макрооб'єктивний, мікро-

¹ Статтю підготовлено у перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України «*Теоретичний синтез в сучасній соціології: підстави, проблеми, перспективи*» (1 січня 2023 року — 31 грудня 2025 року). Науковий керівник роботи В.С. Резнік.

Цитування: Отрешко, Н. (2025). Мікро-макро синтез на прикладі теорій соціальних практик у соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 139–154, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.139>.

суб'єктивний і мікрооб'єктивний) (Ritzer, 2003). Він увиразнив взаємозалежність між соціальними структурами та діями індивідів. Згідно з Ритцером, соціальні процеси не слід аналізувати лише з огляду на великі структури або лише через дії окремих людей, оскільки вони пов'язані між собою. Підхід Ритцера пояснює, як глобальні явища, на кшталт капіталізму або масової культури, впливають на поведінку людей і водночас як індивідуальні дії трансформують ці явища.

Джефрі Александер у межах неофункціоналізму намагався подолати жорстку структурну детермінацію, підкреслюючи роль символічних систем і культурних процесів у формуванні соціальної реальності (Alexander, 1988). Він вважав, що соціальні структури не лише обмежують дії індивідів, а й спираються на символічне спілкування та колективну уяву. На його думку, культура є активною силою, що впливає на соціальні зміни, оскільки міфи, ідеології та дискурси формують колективну свідомість і визначають соціальні дії.

Рендал Колінз розвинув теорію мікро-макро інтеграції, стверджуючи, що «макросоціальні структури є результатом повторюваних мікро взаємодій, особливо через емоційні ритуали та конфлікти за ресурси та владу» (Collins, 1981: р. 993). Він вважав, що взаємодії індивідів у світі повсякденності відтворюють ієрархії та посилюють або послаблюють відносини влади. Його теорія демонструє, як групова солідарність утворюється через ритуали та як довгострокові соціальні структури, такі як класи, еліти та професії, формуються через боротьбу за статус.

Ритцер, Александер і Колінз по-різному підходять до мікро- та макро синтезу, але їхні концепції доповнюють одна одну. Ритцер створює цілісну модель мікро-макро інтеграції, яка підкреслює взаємний вплив індивідуальних дій та соціальних структур на різних рівнях аналізу. На відміну від нього, Александер зосереджується на ролі культури та символічної системи у формуванні соціальної реальності, наголошуючи важливість колективної уяви та дискурсу. Колінз є більшою мірою прихильником мікросоціологічної детермінації, пояснюючи, як повторювані взаємодії, емоційні ритуали та конфлікти вибудовують макросоціальні структури. Таким чином, Ритцер пропонує комплексну модель взаємодії на мікро- та макрорівні, Александер акцентує увагу на культурних механізмах цього процесу, а Колінз підкреслює рутинну взаємодію та конфлікт як основу соціального порядку.

Отже, хоча Ритцер, Александер і Колінз по-різному пояснюють взаємодії між рівнями мікро- та макросоціального аналізу, їхні концепції уявляють важливість взаємозв'язку між індивідуальною дією, структурою та культурними процесами. Одним із сучасних підходів, що також прагне поєднати ці рівні, є теорія соціальної практики. Ця концепція розглядає практики як основу соціального порядку, наголошуючи, що соціальні структури формуються та відтворюються через щоденні практики людей. Такі дослідники, як П'єр Бурдьє та Ентоні Гіденс, аналізують, як норми, матеріальні об'єкти та звички поєднуються у стійкі практики, котрі є як продуктом індивідуальної дії, так і частиною ширших соціальних процесів. Відтак, соціальна практика є ще одним прикладом мікро-макро синтезу в соціології, що надає цілісний погляд на механізми соціального відтворення та змін.

Основа для мікро-макро синтезу становить історична еволюція концепції практик, що бере початок у неомарксистських теоріях праксису. Так, Антоніо Грамші у своїх «Тюремних зошитах» (Gramsci, 1989) акцентував увагу на єдності теорії та практики, підкреслюючи, що соціальні зміни можливі через критичну рефлексію та активні дії. Дьєрдь Лукач у праці «Історія і класова свідомість» (Lukács, 1972) розвинув ідею діалектичного зв'язку між свідомістю та практикою, розглядаючи соціальні структури як продукт активної участі індивідів в історичному процесі. Луї Альтюсер у своїй праці «За Маркса» (Althusser, 2006) зосередився на ролі ідеологічних структур, які визначають поведінку людей, але водночас можуть змінюватися під їхнім впливом.

У сучасній соціології розвиток концепції практик продовжив Пьотр Штомпка, який у своїй теорії соціального становлення підкреслив значення звичних і рутинних дій як механізмів адаптації та соціальних змін. У книзі «Соціологія соціальних змін» (Sztompka, 1993) він описав практики як ключову ланку між індивідуальними діями та соціальними структурами, яка формує і водночас видозмінює соціальний контекст. Поняття практики, яке в сучасній соціології використовують авторами, що працюють у річищі різних теоретичних підходів, має одну суттєву перевагу — воно дає змогу певною мірою знімати дихотомію суб'єкта / об'єкта в аналізі соціальної реальності. Будучи місцем зустрічі суб'єкта із соціальними структурами та різними варіантами можливостей / обмежень соціальних дій, практика дозволяє у різних варіантах синтезувати концепції об'єктивізму та суб'єктивізму.

Утім, попри важливість концепції соціальних практик у деяких сучасних дослідженнях її піддають критиці (Turner, 1994; Turner, 2006; Wacquant, 2011). Головна увага критиків зосереджується на проблемі переходу від індивідуальної поведінки, яка характеризується мінливістю й непередбачуваністю, до стійких соціальних структур. Розв'язання цієї проблеми залишається відкритим, оскільки концепція соціальних практик ще не дає вичерпного пояснення механізмів формування таких структур.

Таким чином, концепція практик і мікро-макро синтез разом пропонують багатовимірний підхід до вивчення соціальних явищ, зосереджуючи увагу як на діях індивідів, так і на впливі структурних умов. Це дає змогу не лише пояснювати, як індивідуальна поведінка формує суспільство, а й розуміти, як соціальні структури впливають на поведінку людей. Крім того, у другій половині ХХ століття багато концепцій, що описують стабільність мовних значень, дотримання норм, розуміння правил, незрідка використовували як пояснювальний механізм відсилання до певних спільних фонових практик», що їх розуміли як неусвідомлювані та неявні «життєві форми» (Brubaker, 1985: p. 25). Існує певний зв'язок поняття практики у концепціях П. Бурдьє та Е. Гіденса з поняттями «життєвого світу» Е. Гусерля і «повсякденності» А. Шюца. Схожість насамперед полягає в тому, що у практиці, як і в повсякденності, всі дії індивідів відбуваються в ситуації «тут» і «зараз» і неминуче виявляються ситуацією контактів «лицем до лиця». Проте, якщо феноменологія повсякденності фокусується на суб'єктивних смислових конструктах свідомості, то концепція практики передбачає існування зовнішніх об'єктивувальних структур. Ці структури, з одного

боку, обмежують дії індивідів, а з іншого — слугують джерелом їхньої активності. Саме в цьому полягає ключова відмінність між практикою і повсякденністю.

Концепції соціальних практик П. Бурдьє та Е. Гіденса: порівняльний аналіз

Концепції практики П. Бурдьє та практичної свідомості Е. Гіденса є своєрідними спробами вийти за межі традиційної для класичної соціології дихотомії суб'єкта і об'єкта. Вони «приводять нас до ідеї дораціональної основи раціональності, яка, однак, не має універсального та апіорного характеру» (Bourdieu, 1992: р. 291). Це радше певна основа дій, сприйняття та оцінки, що визначається тією соціальною реальністю, у якій ці дії та сприйняття відбуваються. При цьому слід звернути увагу на принципову різницю у трактуванні свободи та необхідності дій акторів у концепціях практики П. Бурдьє та Е. Гіденса.

У концепції П. Бурдьє більшість дій у межах повсякденності зумовлені габітусом акторів, який був сформований у групах їхньої первинної соціалізації. У його теорії постає образ індивідів, початково невірних у своїх діях, які, однак, про це не підозрюють, оскільки не усвідомлюють своєї залежності від того соціального світу, в якому вони живуть.

Е. Гіденс виходить із протилежного тезису про те, що «всі люди є розумними та обізнаними суб'єктами діяльності» (Giddens, 1979: р. 384). Але при цьому обізнаність і здатність до пізнання як невіддільна частина практичної свідомості акторів, з його точки зору, відрізняється винятковою складністю та часто не піддається аналізу засобами традиційних методів соціології.

Таким чином, у концепції П. Бурдьє дії акторів у межах повсякденності залишаються зумовленими груповими габітусами як на рівні практичної, так і на рівні дискурсивної свідомості. Рефлексія над соціальною зумовленістю власних дій виникає не в повсякденній практиці, а спричиняється або в ситуаціях особистісної кризи, або в межах наукового дискурсу. У теорії дії Е. Гіденса рефлексійний моніторинг результатів дій супроводжує будь-яку діяльність, що відбувається в межах повсякденних практик, проте, на його думку, цей моніторинг часто здійснюється на рівні практичної свідомості, не переходячи в артикуляційну форму дискурсу. Тут ми маємо справу із різною трактовкою рефлексії в теоріях сучасної французької та британської шкіл соціальної думки.

Якщо для П. Бурдьє рефлексія із самого початку має критичний характер щодо чинного соціального порядку, то в цьому сенсі вона для нього є не стільки рисою свідомості актора в межах повсякденності, скільки характеристикою наукового методу тотального сумніву, запропонованого ще Р. Декартом. Рефлексійність, завдяки своїй критичності щодо будь-яких стереотипів оцінки та сприйняття, виводить мислення актора на новий рівень, відмінний від повсякденного, та вможливорює створення певної дистанції між ним і його габітусом. Тільки у процесі такої рефлексії виникає можливість свободи дії, якої в іншому випадку актори позбавлені через несвідоме додержування рутини наявних соціальних практик. Прагнення до такої свободи є невіддільною частиною ідей П. Бурдьє, і його теорія соціальної практики значною мірою створюється для

того, щоб закласти фундамент майбутніх, більш наближених до реальності методів критичної рефлексії над соціальною реальністю. Усвідомлення обмеженості та соціальної зумовленості власного мислення, на його думку, є першим кроком на шляху звільнення від цієї зумовленості.

Практика, за П. Бурдьє, є продуктом історичного розвитку, структури та габітусу, інкорпорованих у соціальну реальність. Вона має власну логіку, що базується не на раціональності, а на ефективності дій у повсякденних ситуаціях. Ця ефективність зумовлюється сумісністю індивідуального габітусу із структурою ресурсів, у якій здійснюється дія. На відміну від П. Бурдьє, Е. Гіденс не вирізняє практику як певну в окрему сферу соціальної реальності. У своїй теорії структуризації він аналізує повсякденність як форму соціальної практики, приділяючи особливу увагу процесу рутинізації. Саме через рутинізацію, за Гіденсом, індивідуальні форми поведінки поступово трансформуються у стійкі соціальні структури. Тобто він пропонує інший підхід до пояснення механізмів переходу від індивідуального до соціального, що робить його концепцію важливим доповненням до ідей П. Бурдьє.

З точки зору Е. Гіденса, особливий інтерес становить не факт зникнення та переривчастості взаємодій у рамках повсякденності, а їхнє постійне відновлення в нових умовах. Монотонний і рутинний характер більшості соціальних дій не існує самовільно, він «є тим, що має постійно відтворюватися з боку тих, хто реалізує його у своїй повсякденній поведінці» (Giddens, 1979: p. 145). Сам факт тих зусиль, що їх актори докладають для відтворення стійкого порядку повсякденності, був зафіксований І. Гофманом, а в подальшому етнометодологією. Однак, згідно з Гіденсом, у цих дослідженнях приділяли недостатньо уваги аналізу мотивації повторюваної поведінки.

Головною причиною існування стійких структур упорядкування дій і значень, або гофманівських «фреймів», у повсякденній практиці є те, що, впорядковуючи реальність, вони підтримують почуття онтологічної безпеки у більшості акторів. Базова система безпеки, з точки зору Е. Гіденса, значною мірою визначає глибинний рівень несвідомої мотивації соціальних дій. Таким чином, у його стратифікаційній моделі дієвця на найглибшому рівні мотивації знаходиться сфера несвідомого; на проміжному рівні — сфера практичної свідомості, яка є «неартикульованим» і фактичним знанням про соціальний світ, на тлі якого розвивається актуальна дія. Рефлексійний моніторинг дії та утворюваний на його підставі третій рівень — рівень дискурсивної свідомості — з'являються лише за порушення перебігу рутинної поведінки у його основах або в результаті комунікаційних розривів у повсякденній практиці (Giddens, 1986: p. 175).

Можна простежити безпосередній зв'язок концепції практичної та дискурсивної свідомості в теорії структуризації Е. Гіденса з концепцією габітусу П. Бурдьє. Габітус певною мірою є синонімом рутини у розумінні Е. Гіденса. Діалектика габітусів полягає в тому, що вони є «об'єктивно адаптованими до мети структурами свідомості, які, однак, не передбачають усвідомлену спрямованість на неї та обов'язкове оволодіння необхідними операціями для її досягнення» (Wacquant, 2011: p. 24). Важливо, що об'єктивно правильні дії, що відповідають правилам, насправді не є результатом свідомого підкорення цим

правилам. Завдяки цьому в соціальних практиках переважають несвідомо правильні дії, які не переходять на рівень дискурсивної свідомості, а залишаються на рівні практичної свідомості, згідно з Гіденсом.

Дискурсивна та практична свідомість взаємодоповнюють одна одну в межах повсякденних дій, проте, на думку Е. Гіденса, неартикульоване знання практики має більшу значущість для акторів: «практична свідомість передбачає знання та розуміння правил і тактик, за допомоги яких повсякденне життя створюється та відтворюється у часі та просторі» (Giddens, 1986: p. 149). Первинні фрейми, що функціують на рівні практичної свідомості, дають змогу індивідам категоризувати нескінченну множину обставин таким чином, щоб вони могли правильно реагувати на події, не залучаючи при цьому рівень дискурсивної чи рефлексійної свідомості.

У концепції Е. Гіденса відсутнє таке критичне сприйняття чинного соціального порядку повсякденності. Рефлексійний моніторинг дій у його концепції необхідний акторам не для осмислення власного місця у соціальному світі, а для постійного відстеження відповідності результатів дій тим цілям, яких актори домагаються. У цьому випадку рефлексія втрачає критичність і стає частиною свідомості актора, який у своїх діях керується принципами утилітаризму. Якщо для П. Бурдьє рутинна повсякденності є тим, що потрібно подолати, то в концепції Е. Гіденса вона відповідає потребам глибинного рівня мотивації соціальних дій, оскільки своїми повторюваними стандартами взаємодії підтримує відчуття онтологічної безпеки акторів. Порушення наявних соціальних практик у періоди кризи призводить до підвищення рівня тривожності в суспільстві й тим самим дестабілізує його.

Можна зробити висновок, що концепція повсякденної практики П. Бурдьє є підґрунтям для критики будь-якого соціального порядку, тоді як концепція Е. Гіденса, навпаки, слугує виправданням того порядку речей, що склався у суспільстві.

У концепції П. Бурдьє практики соціальних агентів є результатом адаптації габітусу до постійно утворюваних нових обставин. Практики відбуваються в межах полів — більш-менш автономних сфер діяльності, які мають специфічну внутрішню логіку. Поля є ієрархічно зорганізованими, тобто існують загальні, глобальні поля, що охоплюють усю соціальну реальність, — передусім це поля економічної та політичної влади, — і приватні поля (а всередині них і субполя) — релігії, освіти, мистецтва, спорту, філософії, науки тощо. Участь у практиці передбачає зацікавленість, «залученість у гру», економічна зацікавленість є лише однією (хоча й домінують в сучасному суспільстві) з-поміж багатьох форм *illusio*. Поля специфічні: у них відбуваються ігри з призами та ставками абсолютно різної природи. З іншого боку, поля є гомологічними, тобто структурно подібними: у кожному полі ведеться боротьба за володіння специфічною формою капіталу між домінуючими та підпорядкованими групами (класами).

Можна стверджувати, що проект дівця у концепції Е. Гіденса передусім визначається рівнем усвідомленості, де рефлексійність обмежується тими практичними навичками, які вже не потребують опрацювання у свідомості. Ці на-

вички значною мірою схожі з концепцією габітусу П. Бурдьє. П. Бурдьє, на відміну від Е. Гіденса, вважає, що рефлексійна складова свідомості агента так чи інакше зумовлена тим соціальним полем, у якому вона була сформована.

Обмеження соціальної дії в рамках соціальних інститутів і практик

Питання обмеження активності агентів, які діють у соціальному просторі, тісно пов'язане з концепціями соціальних практик. Підходи П. Бурдьє та Е. Гіденса дають змогу глибше зрозуміти, як соціальні структури впливають на поведінку індивідів, формуючи рамки їхньої активності. Однак ці концепції не обмежуються описом взаємодії між структурою та агентністю, бо вони також відкривають можливості для аналізу того, як саме соціальні інститути та практики визначають межі людської активності в конкретних соціальних умовах. П. Бурдьє у концепціях габітусу і полів наголошує, що активність агентів значною мірою визначається їхнім минулим досвідом і соціальними умовами. Тут питання обмеження активності випливає із взаємодії між соціальними очікуваннями та ресурсами, доступними агенту в певному полі. Своєю чергою, Е. Гіденс у теорії структурації вказує, що соціальна дія здійснюється в рамках структур, які задають певні правила та забезпечують ресурси. Хоча агенти можуть свідомо змінювати ці структури, їхня активність обмежена рутинністю та залежністю від чинних норм. Ці концепції дають змогу зрозуміти, що обмеження активності агентів — це не лише зовнішні рамки, створені соціальними інституціями чи економічними умовами. Вони також передбачають внутрішні механізми, такі як соціалізація, навички, установки та ресурси, які агент може мобілізувати в конкретній ситуації. Розглядаючи питання обмеження активності агентів, дослідники переходять від загальних теоретичних уявлень про соціальні практики до конкретного аналізу того, як соціальний простір — зі своїми нормами, ресурсами, владними відносинами та символічними рамками — створює умови для дії, а також визначає її межі.

Особливий інтерес для дослідників становить питання про обмеження активності агентів, які діють у соціальному просторі. Умовно всі види обмежень можна розділити на дві групи — об'єктивні та суб'єктивні. З цієї точки зору, обмеження простору-часу можуть бути як об'єктивними, фізичними, так і суб'єктивними (наприклад, почуття соціальної дистанції, відчуття меж можливості власної біографії як частини соціального світу).

Крім того, до суб'єктивних чинників, що обмежують і таким чином визначають соціальну дію, можна віднести цілі акторів, які можуть бути як усвідомленими, так і ні. Для аналізу першого випадку може бути використана теорія рефлексійного суб'єкта Е. Гіденса. У другому випадку дія або визнається ірраціональною і фактично виключається з поля зору соціолога, або в ній убачають образ практичної раціональності — стратегії, зорієнтованої на успіх і детермінованої практикою. Особливе місце в аналізі меж соціальної дії займають описи структурних обмежень — системи розподілу ресурсів і влади, що їх описує в теорії полів П. Бурдьє.

Розглянемо, які обмеження накладає на суб'єкта дії соціальний простір у своєму фізичному вимірі. З точки зору Е. Гіденса, для більш точного розуміння діапазону можливостей дій акторів важливе вивчення розстановки індивідів у просторі соціальних взаємодій. Опис цієї розстановки Е. Гіденс пропонує зробити через аналіз суспільства крізь призму «часової географії», запропонованої Т. Гегерстрандом. У цій концепції враховуються такі параметри, як фізичні можливості людського тіла і середовище взаємодії діячів. Зокрема, обмеження переміщення у просторі–часі більше позначаються на представниках малозабезпечених класів, які не можуть використовувати в повсякденній практиці весь комплекс сучасних засобів переміщення та зв'язку. Локальність у соціальному просторі — це не лише місце, де відбувається безпосередня взаємодія, а й середовище, що її оточує. «Розміщення індивідів у просторі соціальних взаємодій поділяється на позиціювання в умовах безпосередньої „співприсутності” і на просторово-часову серійність взаємодії» (Giddens, 1986: p. 20), що також визначається специфікою соціального поділу на райони більш і менш престижного місця проживання, роботи, дозвілля.

Соціальні взаємодії, у які індивід вступає в перебігу повсякденного життя, підвладні вищезгаданім обмеженням більшою чи меншою мірою. Суб'єкти дії є цілеспрямованими акторами із власними намірами або «проектами». Для того щоб ці проекти були зреалізовані, дієвці повинні подолати труднощі, що зустрічаються на їхньому шляху, використовуючи обмежені за своєю суттю просторово-часові ресурси. «Патерни повсякденної поведінки — це не просто географічні чи фізичні межі, вони відгороджені з усіх боків стінами простору і часу» (Giddens, 1986: p. 179).

Для опису положення індивіда в соціальному просторі Е. Гіденс пропонує два поняття: «місце дії» і «присутність–відсутність». Ці поняття визначають відносини між соціальною і системною інтеграцією в суспільстві. Поняття місця дії передбачає використання простору з метою забезпечення середовища перебігу взаємодії, необхідного для визначення його контексту і пов'язаного із соціальною інтеграцією. Поняття «присутності–відсутності» визначає розтягнутість або, навпаки, стиснення соціального простору і характеризує рівень системної інтеграції в суспільстві. Розшифрувати співвідношення обох понять можна, проаналізувавши різницю в характеристиках соціальних систем суспільств різних типів. Як пише Е. Гіденс: «родоплемінні суспільства мають чітко сегментовану структуру, а сільська громада уособлює панівну локальність, у просторі–часі якої формуються і відтворюються соціальні взаємодії» (Giddens, 1986: p. 215). У суспільствах такого типу домінують відносини співприсутності, і для них характерне зрощення відносин соціальної та системної інтеграції.

Більша «еластичність» простору–часу в класових суспільствах епохи модерніті уможливилася завдяки появі міст. Централізація адміністративних ресурсів послужила причиною «розтягування» простору–часу, не властивого родоплемінним системам. Звідси походить розрізнення процесів соціальної інтеграції, що відтворюються в ситуаціях співприсутності в повсякденній діяльності, і системної інтеграції, яка характеризує процеси, що відбуваються

у більш глобальних системах взаємодії, часто розрізаних у часі та просторі. Вивчення взаємодії у ситуації співприсутності є сутнісним елементом «взяття в дужки» часу і простору — умови та результату соціальних зв'язків людей. «Системність» досягається тут головним чином за рахунок рутинного рефлексійного моніторингу поведінки, закріпленого в суспільній свідомості.

Відносини з тими, хто фізично відсутній, передбачають соціальні механізми, відмінні від тих, що працюють у ситуації співприсутності. Дослідники тут стикаються із низкою основоположних питань, що стосуються структурування інститутів. «Вони становлять „окрему гілку” — особливо в сучасному світі наших днів, схильному до масштабної експансії просторово-часового дистанціювання соціальної діяльності. Однак водночас привертають увагу до проблеми „історії”, оскільки категорія „відсутні інші” включає і покоління, що пішли, час яких може значно відрізнитися від часу тих, хто зазнає певного впливу наслідків власних дій» (Giddens, 1986: p. 84).

Якщо розглянути інше поняття, яке традиційно характеризує положення акторів у соціальному просторі — поняття позиції, то Е. Гіденс пропонує замінити його на поняття позиціювання. Позиції визначають ідентичності акторів як категорії, до яких належить низка специфічних нормативних санкцій. Поняття соціальної ролі, нерозривно пов'язане з поняттям позиції, фактично означає дію за заданим сценарієм, виявляється «концептуально правильним лише в контексті соціальної взаємодії, де нормативні права та обов'язки асоціюються з конкретною ідентичністю та сформульовані досить чітко» (Giddens, 1986: p. 144). Як правило, соціальні взаємодії відбуваються у більш відкритому, а отже, менш передбачуваному просторі. Звідси Е. Гіденс пропонує замінити поняття позиції на позиціювання як процес, що відбувається у різних сферах соціальної реальності. Позиціювання діячів за умов співприсутності є найпростішою формою структуруації взаємодії.

Проблема соціального порядку, з точки зору Е. Гіденса, полягає в «поясненні того, як обмеження індивідуальної присутності долаються шляхом розтягування соціальних відносин у просторі й часі» (Giddens, 1986: p. 82). Окрім характеристик, що описують положення індивіда у соціальному просторі, існує щонайменше три можливі варіанти вимірів темпоральності: час повсякденного життя, рутинних практик, час життя окремого індивіда та надіндивідуальний час, який визначає відтворення соціальних інститутів. Час повсякденності є циклічним, оскільки рутинні практики мають тенденцію до самовідтворення. Життя індивіда, навпаки, не лише скінченне, а й необоротне. Надіндивідуальна темпоральність має довготривалу тривалість існування інститутів і відтворюється за тим самим принципом, що й практики повсякденності.

«Оборотний час інститутів є водночас умовою та наслідком практик, організованих у безперервній послідовності повсякденного життя, головною формою існування дуальності структури. Усі соціальні системи, незалежно від того, наскільки вони могутні чи обширні, одночасно виражають рутину повсякденного соціального життя і відображаються в ній, опосередковуючи фізичні й сенсорні властивості людського тіла» (Giddens, 1986: p. 83). Тіло для Е. Гіденса є локусом (ключовою точкою) самості як суб'єкта дії, проте ця самість не є лише

розширенням фізичних властивостей і характеристик організму як її носія. Побудова теорії самості передбачає звернення до поняття мотивації та співвіднесення мотивації із взаємозв'язками між несвідомими та усвідомленими якостями дієвця. «Самість не може бути зрозумілою поза контекстом історії, розглянутої в цьому випадку як темпоральність людських практик, виражена у взаємній інтерполяції трьох зазначених нами вимірів» (Giddens, 1986: p. 83).

Поняття дуальності структури може бути виражене різними способами. Насамперед можна сказати, що структурні особливості соціальних систем є одночасно умовами й результатами дій, які здійснюють агенти, будучи частиною цих систем. Ідеться про принцип взаємозумовленості конструювання соціального світу, при якому його структуровісні виміри розміщуються одночасно перед дією як її умови та після дії як її результати. Ці структурні аспекти, за допомоги яких дослідник намагається осмислити, яким чином соціальні зміни стабілізуються в часі та просторі, відрізняються від дії агента, розташованого тут і зараз, але водночас вони не існують поза дією. Будучи абстрактним інструментом, створеним соціологом для осмислення того, що, ставши стійким, не винаходиться наново у кожній новій взаємодії, структура, попри те, має емпірично відчутну реальність, тільки актуалізуючись у дії та взаємодії.

Теорія структурації Е. Гіденса, включаючи в себе соціологію дії, передбачає соціально компетентних акторів, оскільки компетентність розуміється як «все те, що актори знають (або у що вони вірять) у неявній чи дискурсивній формі щодо обставин їхньої власної дії чи дій інших, все те, що вони використовують у виробництві та відтворенні дій» (Giddens, 1986: p. 89). Ця компетентність увиразнює, зокрема, рефлексійну здатність акторів, постійно залучених у потік повсякденних дій, тобто їхню здатність розуміти те, що вони роблять у процесі дії. Оскільки ця рефлексійність лише частково діє на дискурсивному рівні, то в межах людської компетентності Е. Гіденс змушений розрізняти дискурсивну свідомість і практичну свідомість. Дискурсивна свідомість стосується того, що актори можуть висловити вербально, тобто того, до чого зазвичай зводиться поняття свідомості. Практична свідомість — це те, «що актори знають неявним чином, все те, що вони вміють робити в соціальному житті, не будучи здатними висловити це дискурсивно» (Giddens, 1986: p. 123). Практична свідомість частково пов'язана з поняттям рутини. Межі між цими двома видами свідомості рухливі та мінливі.

Спробуємо узагальнити те, яким чином Е. Гіденс розуміє обмеження дій людей у соціальному просторі. Передусім, у його концепції йдеться про обмеженість ресурсів простору-часу як певних фізичних сил. Індивідуальні проекти дій змушені зважати на них, оскільки, як відомо, складно жити проти законів фізики. Оскільки концепція структурації Е. Гіденса є, по суті, описом відтворення соціальних структур у повсякденному житті, її автор, хоча й уважає владу одним із значущих параметрів соціального життя, не враховує ті конфлікти, які неминуче породжує будь-який соціальний простір.

Іншої думки дотримується П. Бурдьє. Для нього соціальний простір є, перш за все, простором політики. Соціологія, з точки зору П. Бурдьє, має керуватися у своїх теоріях таким тезисом: «людські істоти є одночасно біологічними інди-

відами та соціальними агентами» (Bourdieu, Wacquant, 1992: p. 35), а це фактично означає, що вони розташовуються як тіла у фізичному просторі, який накладає на них свої природні обмеження, і водночас як актори посідають певні позиції у просторі соціальному. У фізичному просторі вони локалізуються, у соціальному просторі їхня позиція може існувати не сама по собі, а лише у співвідношенні з іншими соціальними позиціями. «Фізичний простір визначається за взаємними поверхнями частин, що його утворюють, тоді як соціальний простір — за взаємним виключенням (або розрізненням) позицій, які його утворюють, так би мовити, як структура рядоположеності соціальних позицій» (Bourdieu, 1992: p. 39). У фізичному просторі людина може існувати безвідносно до інших локальностей, у соціальному просторі актор співвідносить себе, ідентифікує з певною позицією, яка набуває свого значення лише у зіставленні з іншими позиціями соціального поля. Звідси структура соціального простору завжди буде ієрархізованою, іншою ж важливою його рисою є те, що соціальний простір утворюється «через дію натуралізації, що викликає стійке внесення соціальних реалій у фізичний світ» (Bourdieu, 1992: p. 40).

Однією з істотних рис соціального простору є те, що він прагне набути вигляду простору фізичного, тобто природного, породженого природою речей порядку. Такою є прихована логіка будь-якого соціального світу, дотримання якої часто не залежить від ступеня усвідомленості або чиеїсь злої волі. «В ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би ієрархізованим і не уявлював би ієрархію та соціальні дистанції у більш-менш деформованій і, зокрема, замаскованій формі» (Bourdieu, 1992: p. 41). Таким чином, під впливом соціальної магії будь-який простір, завойований людиною, автоматично набуває соціальних рис певного порядку. Йдеться про розподіл у фізичному просторі благ і послуг, відповідних різним полям, які накладаються одне на одного. Наслідком цього, як вважає П. Бурдьє, є концентрація найбільш дефіцитних благ та їхніх власників у певних місцях фізичного простору (престижних районах), що протистоять у всіх сенсах місцям, які об'єднують переважно, а іноді суто найбільш необхідних (гетто). «Простір, точніше місця та площі об'єктивованого соціального простору або привласненого фізичного простору зобов'язані своєю дефіцитністю та своєю цінністю тому, що вони є метою боротьби, яка відбувається у різних полях, оскільки вони позначають або забезпечують більш-менш вирішальну перевагу в цій боротьбі» (Bourdieu, 1992: p. 45).

Здатність домінувати у привласненому просторі, головним чином за рахунок привласнення реальних чи символічних дефіцитних благ, які в ньому розподіляються, залежить від наявного капіталу. Капітал дає змогу тримати на відстані небажаних людей та предмети і водночас зближуватися із бажаними людьми та предметами, мінімізуючи таким чином витрати (особливо часу), необхідні для їх привласнення. Натомість тих, хто позбавлений капіталу, тримають на відстані або фізично, або символічно від більш дефіцитних у соціальному сенсі благ і змушують контактувати з людьми чи речами найбільш небажаними й найменш дефіцитними. Відсутність капіталу доводить обмеженості до крайнього ступеня: вона приковує до місця. І навпаки, володіння капіталом забезпечує крім фізичної близькості до дефіцитних благ (місце про-

живання) присутність начебто одночасно у кількох місцях завдяки економічності та символічному домінуванню над засобами транспорту та комунікації (що часто доповнюється ефектом делегування — можливістю існувати й діяти на відстані через третю особу).

Боротьба за ресурси соціального простору може набувати індивідуальних форм: «просторова мобільність, внутрішньо- та міжпоколіннева — переміщення в обох напрямках, наприклад, між центром (столицею) і провінцією або між послідовними адресами у межах ієрархізованого простору столиці — є добрим показником успіху чи поразки, здобутої у цій боротьбі, і ширше — всієї соціальної траєкторії (за умови розуміння, що агенти різного віку та з різною соціальною траєкторією, наприклад молоді управлінці вищої ланки й літні кадри середньої ланки, можуть тимчасово співіснувати на рівнозначних посадах і рівною мірою можуть опинитися, також зовсім тимчасово, сусідами за місцем проживання). Боротьба за простір може відбуватися й на колективному рівні, зокрема через політичну боротьбу, яка розгортається, починаючи з державного рівня — житлової політики — й аж до муніципального рівня, а саме через будівництво й надання громадського житла або через вибір комунального оснащення. Боротьба може йти з огляду на цілі конструювання однорідних груп на просторових засадах, тобто за соціальну сегрегацію, яка є водночас причиною і результатом виняткового володіння простором і оснащенням, необхідним для групи, що займає цей простір, і для її відтворення. «Просторове домінування — одна з привілейованих форм здійснення домінування, а маніпулювання розподілом груп у просторі завжди слугувало маніпулюванню групами — можна, зокрема, послатися на використання простору, яке практикувалося за різних форм колонізації» (Bourdieu, 1992: р. 48).

Можна зробити висновок, що проєкт актора в концепції Е. Гіденса визначається насамперед рівнем усвідомленості, де рефлексійність обмежується тими практичними навичками, які вже не потребують опрацювання у свідомості. Натомість П. Бурдьє, на відміну від Е. Гіденса, вважає що рефлексійна складова свідомості агента так чи інакше зумовлена тим соціальним полем, де вона була сформована.

Будучи соціальними акторами, усі людські істоти добре «поінформовані» щодо знань, якими вони володіють і які застосовують у процесі виробництва й відтворення повсякденних соціальних взаємодій; основна маса цих знань має радше практичний, ніж теоретичний характер. Знання процедур або володіння техніками «здійснення» соціальних дій за визначенням має методологічний характер.

У разі перенесення практики в теорію завжди багато втрачають, оскільки практика передбачає безліч варіацій використання невербальних правил, тоді як письмові правила значно обмежують сферу впливу. Практична раціональність відрізняється від дискурсивної тим, що перша завжди виходить із логіки ефективності дії у різних варіаціях, а друга — лише зі строго раціональної логіки. Логіка практики, на думку Е. Гіденса, покликана підтримувати почуття онтологічної безпеки актора. Аналітичний поділ двох аспектів правил — таких, що виробляють значення (структурують повсякденний дискурс і взаємне розу-

міння дій як значущих для учасників взаємодії), й таких, що санкціонують способи соціальної поведінки (відповідність правилам гри — правильно людина грає чи ні, тобто оцінювання), а також поняття ресурсів, фундаментальне з огляду на осмислення влади (при цьому ресурси у П. Бурдьє поділяються на різні форми капіталу, й основну увагу соціологія має звертати на розподіл, способи накопичення і передання символічного капіталу), — все це приводить до різних висновків. Поняття модальності структурування, з точки зору Е. Гіденса, покликане прояснити головні параметри дуальності структури. Через модальності відбувається зв'язок когнітивних здатностей дієвців зі структуральними властивостями. У процесі відтворення систем взаємодії актори спираються на модальності структурування, відтворюючи таким чином їхні структуральні властивості. У життєвих ситуаціях передбачається переплетення значень нормативних елементів та влади, однак для зручності аналізу в теорії структурації Е. Гіденс розмежовує їх.

Але на поняття «дуальності структурального» можна поглянути також під кутом зору того, що структуральне завжди одночасно обмежує і наділяє правами, й, таким чином, воно пов'язане з поняттями обмеження і компетентності. Пояснення соціальної реальності в термінах дотримання правил передбачає досить стійкий набір допоміжних категорій, які логічно та емпірично покликані ліквідувати «розрив» між формальними правилами та реальною практикою життя з урахуванням цих правил. До таких категорій належать «фон» або «фонові знання», «схильності», «навички», «габітус» тощо. Необхідним елементом такого стилю мислення є акцентування процесу навчання, тренування, дисциплінування, корекції та подібних практик, що забезпечують необхідну компетентність і конформізм: там, де є соціальний інститут, завжди присутні явні чи неявні практики навчання. Головне положення цього підходу можна сформулювати так: будь-яка правильна (соціальна) дія завжди є одночасно і навчальним зразком цієї дії. Таким чином, у центр ставиться певна колективна педагогічна дія, спрямована на впровадження фонового знання-навичок, формування певного «габітусу», прилучення до певної традиції. Радикалізуючи це бачення, можна уявити суспільство як набір взаємопов'язаних просторів навчання й нагляду (в ідеалі — дисципліни та корекції).

Але саме тут ми стикаємося з певними труднощами, що впливають із такого бачення соціального. З одного боку, якщо ми ототожнюємо соціальне із правилами гри, то ми не зможемо адекватно пояснити цілком реальну та об'єктивну силу правил або владу традиції, що далеко перевершує будь-які ігрові аналогії. Якщо вважати, що компоненти соціальної реальності, подібно до правил та елементів гри, існують лише завдяки грі й дотіль, поки вона триває, то виникне нове складне питання: у чому відмінність суспільства (або конкретних соціальних інститутів) як гри, з якої неможливо вийти?

З іншого боку, якщо припустити, що ключем до розв'язання проблеми дотримання правил є лише практики навчання, дисциплінування, корекції, тренування тощо, що супроводжуються колективними санкціями, то ми отримуємо досить механічну модель спільноти й людської поведінки. Дотримання правил у цьому випадку більше нагадує застосування технічних норм, а понят-

тя традиції стає аналогом жорсткої заданості, перетворюючись на щось лячне, що впливає зі сліпого примусу, подібно до того, що М. Вебер розумів під традиційною дією, неусвідомленою та рефлексивною. Різниця між внутрішнім і зовнішнім обмеженням стає дуже розмитою, якщо мати на увазі те, що свідомість дівця в межах соціальних полів неминуче формується на підставі матеріальних і символічних ресурсів цього поля. Прийняття правил гри на рівні особистісної стратегії є своєрідним проявом діалектики свободи вибору вчинку, яка є одвічною темою філософії й по-новому ставиться у сучасній соціології. Необхідним стає розгляд соціальних дій не лише з позиції їхнього прагматичного сенсу, а й як етичної складової, що зумовлює процеси соціального поля та впливає на них.

Висновки

Спробуємо позначити, у чому полягає різниця між концепціями соціальних практик П. Бурдьє та Е. Гіденса у зіставленні з неомарксизмом. Неомарксистичні насамперед підкреслюють роль ідеології, культури та гегемонії у підтриманні соціальної нерівності поряд із економічними структурами. Влада та класова боротьба розглядалися як багатогранні процеси, не обмежені лише економічною сферою. Наприклад, А. Грамші ввів концепцію культурної гегемонії, завдяки якій правлячі класи підтримують владу, формуючи культурні норми та вірування у суспільстві. Неомарксизм схиляється до структурного детермінізму (структури домінують над діями індивідів), але визнає роль культури та індивідуальної свідомості у спротиві. Він наполягає на необхідності колективних соціальних змін через активізм, революції чи критику панівних ідеологій. Неомарксизм пропонує критику влади та нерівності, зосереджену на класах та ідеології, і робить наголос на структурних силах.

На відміну від структурної детермінації, у концепціях соціальних практик П. Бурдьє та Е. Гіденса наголошується дуальність відносин структур та акторів у соціальному просторі. Е. Гіденс поєднує структуру та агентність, фокусуючись на їхній взаємодії, але наполягає на рефлексійній природі людських дій. Е. Гіденс відкидає традиційне протиставлення між структурою та агентністю, стверджуючи, що вони взаємозалежні.

Структури є одночасно обмежувальними та сприятливими: вони задають рамки для дій, але також відтворюються та змінюються індивідуальними діями. Людські практики є центральними: повторювані дії зміцнюють або змінюють структури із часом. Е. Гіденс підкреслює рефлексійну природу агентності — люди усвідомлюють свої дії й можуть свідомо формувати структури. Його теорія соціальних практик менш орієнтована на соціальні зміни, більш спрямована на розуміння взаємодії структур і людських дій.

П. Бурдьє пропонує реляційний підхід до вивчення соціальних практик, де соціальні нерівності відтворюються через габітус, капітал і динаміку полів. Він прагне поєднати структуризм і суб'єктивізм, зосереджуючи увагу саме на практиці. У фокусі опиняється взаємодія між габітусом, капіталом та полем, які формують поведінку людей і суспільство. П. Бурдьє розглядає габітус як посе-

редника між структурою та агентністю, наголошуючи, що людські дії формуються як структурними обмеженнями, так і індивідуальними схильностями. Габітус — це сукупність набутих установок, що формуються соціальними умовами й визначають сприйняття, думки та дії й одночасно є стійким та адаптивним.

Різні форми капіталу (економічний, культурний, соціальний, символічний) визначають владу та позицію в соціальній ієрархії. Соціальний простір формується як арена зі своїми правилами та динамікою, де люди та групи змагаються за капітал. Практика визначається через діалектичний зв'язок між габітусом і полем.

Джерела / References

- Alexander, J.C. (1988). *Action and Its Environments: Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press.
- Althusser, L.P. (2006). *For Marx (Radical Thinkers)*. New York, London: Verso Books.
- Bourdieu, P. (1992). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Brubaker, R. (1985). Rethinking classical theory. The sociological vision of Pierre Bourdieu. *Theory and Society*, 14(6), 745–775.
- Collins, R. (1981). On the Microfoundations of Macrosociology. *American Journal of Sociology*, 86(5), 984–1014.
- Giddens, A. (1986). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Oakland: University of California Press.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Oakland: University of California Press.
- Gramsci, A. (1989). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers Co.
- Lukács, G. (1972). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge: The MIT Press.
- Ritzer, G. (2003). *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots: The Basics*. New York, London: McGraw-Hill.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Edinburgh: Wiley-Blackwell.
- Turner, S. (2006). The definitive version of Praxis and Practices and Chance and Probability (pp. 463–465; 425–426). In: *Encyclopedia of Social Theory*. London: Routledge.
- Turner, S. (1994). *The Social Theory of Practices: Tradition, Tacit Knowledge, and Presuppositions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wacquant, L. (2011). Habitus as Topic and Tool: Reflections on Becoming a Prizefighter. *Qualitative Research in Psychology*, 8, 81–92.

Отримано / Received 20.01.2025

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО

Мікро-макро синтез на прикладі теорій соціальних практик у соціології

У статті досліджено концепції соціальних практик у підходах П'єра Бурдьє та Ентоні Гіденса; акцентовано їхній внесок у мікро-макро синтез сучасної соціології. Мікро-макро синтез прагне об'єднати аналіз соціальних явищ на двох рівнях: індивідуальних дій (мікро) та ширших соціальних структур і систем (макро). Концепція практик у поєднанні з мікро-макро синтезом пропонує багатовимірний підхід до вивчення соціальних явищ, зосереджуючи увагу

як на діях індивідів, так і на впливі структурних умов. Такий підхід дає змогу зрозуміти, як індивідуальна поведінка формує суспільство, і як соціальні структури, своєю чергою, впливають на поведінку окремих осіб.

Бурд'є визначає практику як продукт історичного розвитку, структури та габітусу, що інтегровані у соціальну реальність. Для Бурд'є практики регулюються не раціональністю, а ефективністю дій у повсякденних ситуаціях, яка забезпечується узгодженістю індивідуального габітусу зі структурою наявних ресурсів. На противагу цьому, Гіденс у своїй теорії структуризації не вирізняє практику як окрему сферу; він аналізує повсякденне життя як форму соціальної практики, зосереджуючись на процесі рутинізації. За Гіденсом, саме через рутинізацію індивідуальні форми поведінки поступово перетворюються на стійкі соціальні структури.

Автор також розглядає питання обмеження активності агентів у соціальному просторі крізь призму теорій соціальних практик. Підходи Бурд'є та Гіденса сприяють глибшому розумінню того, як соціальні структури впливають на індивідуальну поведінку, формуючи рамки людської активності.

Ключові слова: мікро-макро синтез, соціальний простір, соціальні практики, суб'єкт дії, агент

NATALIA OTRESHKO

Micro-macro synthesis on the example of theories of social practices in sociology

This article explores the concepts of social practices through the perspectives of Pierre Bourdieu and Anthony Giddens, highlighting their contribution to micro-macro synthesis in contemporary sociology. Micro-macro synthesis seeks to integrate analyses of social phenomena at both individual (micro) and structural/systemic (macro) levels. The concept of practices combined with micro-macro synthesis offers a multidimensional framework for studying social phenomena, emphasizing both individual actions and the influence of structural conditions. This dual focus facilitates understanding how individual behaviors shape society and how societal structures, in turn, affect individual actions.

Bourdieu conceptualizes practice as a product of historical development, shaped by structure and habitus, and embedded within social reality. Practices, for Bourdieu, are governed not by rationality but by the effectiveness of actions in everyday contexts, achieved through the alignment of individual habitus with the structure of available resources. In contrast, Giddens, in his structuration theory, does not isolate practice as a distinct sphere but examines everyday life as a form of social practice, emphasizing routinization. According to Giddens, routinization is the process through which individual behaviors gradually evolve into enduring social structures.

The article also examines the constraints on agent activity within social spaces through the lens of social practice theories. Both Bourdieu's and Giddens' approaches provide insights into how social structures influence individual behaviors, shaping the boundaries of human agency.

Keywords: micro-macro synthesis, social space, social practices, subject of action, agent